

YUKARI KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mustafa GÖKÇE*

ÖZET

Yukarı Karabağ sorunu, Sovyetlerin çöküşünden sonra Kafkasya'daki istikrarı etkileyen sorunların başında yer almaktadır. Tarihi bir Türk yurdu olan Karabağ'a Çarlık Rusyası döneminden itibaren Ermeniler yerleştirilerek Azerbaycan toprakları içinde Ermenilerin yoğunlukta olduğu bir bölge oluşturulmuştur. Karabağ'ın üst kısımlarındaki dağlık bir yer olan bu bölge; Yukarı Karabağ veya Dağlık Karabağ olarak adlandırılmaktadır. Bölgeye yerleşen Ermenilerin faaliyetleri nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren çatışmalar yaşanmaya başlamış, 20. asırda ise bu çatışmalar ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Çarlık Rusyası'nın nüfus politikalarını devam ettiren Sovyetlerin çöküşü sırasında Azerbaycan topraklarındaki çatışmalar tekrar canlanmıştır. Yukarı Karabağ meselesinde Türkiye hem Azerbaycan ile olan tarihi ve kültürel bağları hem de bölgeye sınır komşusu olması nedeniyle sürece etki edecek önemli bir aktör olarak görülmüştür. Çatışmaların yaşandığı süreçte bölgeye askeri müdahalesi tartışılırken Türkiye, temkinli bir politika izleyerek sorunun uluslararası platformda barışçı yollardan çözülmesi için çalışmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülkeler arasında olan Türkiye, bu ülkelerle olan ilişkilerinde Yukarı Karabağ meselesini önemsemmiştir. Azerbaycan tarafının yanında yer alan Türkiye, bir yaptırım olarak Ermenistan sınırını kapatmıştır. Bu çerçevede Ermenistan ile başlayan ilişkiler uzun sürmeden kesilmiştir. Son dönemde ilişkilerin normalleşmesi yolunda atılan adımlar da Ermenistan ile olan tarihi sorunlar ve Azerbaycan topraklarındaki işgalin devam etmesi nedeniyle olumlu bir netice vermemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yukarı Karabağ, Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan, AGİT Minsk Grubu.

AN ASSESSMENT ON UPPER KARABAKH ISSUE AND TURKEY-ARMENIA RELATIONS

ABSTRACT

The Upper Karabakh issue has been one of the most important issues affecting stability in Caucasia after the fall of Soviets. In Karabakh which is a historical Turkish native country, Armenians were placed as from the Russia of Tsarizm and a region where the Armenians have a high population was created within the Azerbaijan lands. This field which is a mountainous region located in the upper parts of Karabakh is called Upper Karabakh or Nagorno- Karabakh. Due to the activities of Armenians settling in the region, conflicts started to happen as of the 19th Century and when came to 20th Century, these conflicts confronted us as a serious issue. During the fall of Soviets that have continued the population policies of the Russia of Tsarizm, the conflicts in Azerbaijan lands awaked again. In Upper Karabakh issue, Turkey has been seen as an important actor that would affect the process because of its historical and cultural bonds with Azerbaijan and also being a border neighbour to the region. While its military intervention in the region was discussed at the process when conflicts were experienced, Turkey has followed a more cautious policy and made efforts for solving the problem through peaceful

---

* Yard. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: gokce17@gmail.com

ways at an international platform. Turkey, which is among the countries first recognizing the independencies of Azerbaijan and Armenia, has given importance to the Upper Karabakh issue in its relations with these countries. Being on the side of Azerbaijan, Turkey has closed the border of Armenia as a sanction. Within this scope, the relations started with Armenia were broken in a short time. And the steps taken towards normalizing the relations recently didn't give any positive results due to the historical problems with Armenia and the continuation of occupancy in Azerbaijan lands.

Keywords: Upper Karabakh, Azerbaijan, Turkey, Armenia, OSCE Minsk Group.

Giriş

Kafkas dağlarının güney doğusunda yer alan 4392 km²'lik Karabağ; Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Kür, Aras nehirleriyle Gökçe Göl arasında batıda Ermenistan, güneyde İran sınırına yaklaşan kuzeyden güneye 120 km, doğudan batıya ise 35-60 km uzunlukta dağ ve ovalardan oluşan bir bölgedir. Bu coğrafyanın üst kısımları, dağlık bir bölge olduğundan Dağlık Karabağ veya Yukarı Karabağ olarak da adlandırılmaktadır. Bölge maden yatakları, mineral suları, orman ürünleri ve tatlı su balıkçılığı ile önemli bir merkezdir. 210000 hektar tarıma elverişli arazi bulunmaktadır. Alan olarak bütün Azerbaycan'ın %5'i kadardır.¹

Tarih boyunca Türk boylarının yerleştiği bölgeler arasında yer alan Karabağ; Azerbaycan sahasında hüküm süren Türk devletlerinin de hâkimiyet alanı içerisinde olmuştur. Karabağ'ın da içinde olduğu Revan, Nahçıvan, Gence gibi Azerbaycan hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçti.² Bu tarihten sonra Ruslar, İran ve Anadolu Ermenilerini, Kafkas sahasına getirerek Karabağ'a yerleştirdiler.³ 1832 yılındaki ilk resmi Rus sayımına göre Karabağ nüfusunun % 64'ü Azerbaycan Türk'ü, % 34'ü Ermeni idi. Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Ermeni göçlerinin çok olması ve bunların Karabağ'a yerleştirilmesi Ermenilerin oranını yükseltti.⁴ Böylece Azerbaycan sahasında suni bir Ermeni bölgesi oluşturulmuştur.

Bölgenin nüfus yapısındaki değişim, çatışmalara da ortam hazırladı. Revan ve Karabağ civarına yerleşen Ermenilerin Türklere saldırmasıyla başlayan olaylar 20. Yüzyılın başlarında iyice arttı. 1905'ten itibaren Türklere Ermeniler arasında Gence ve Tiflis dolaylarında çatışmalar yaşandı. Bu sırada Ermeniler Karabağ ve Tiflis'teki Rus askeri garnizonlarından destek gördüler.⁵ Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Karabağ Ermenilerinin hem bölgede hem de Van, Bayezid, Muş gibi Anadolu vilayetlerine gerçekleştirdikleri saldırıları Ruslar teşvik ederek desteklediler.⁶ Bolşevik İhtilali'nden sonra da Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları saldırılar devam etti. Batum Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin, Karabağ havalisindeki Müslümanlara yaptıkları zulümler nedeniyle binlerce hane Kars civarına göç etmek zorunda kaldı.⁷ İhtilalden sonra Rus askerlerinin silahlarını dahi satarak Azerbaycan sahasındaki bazı toprakları boşaltması sonucunda, boşluktan yararlanan Ermenilerin, Azerbaycan'ın güney batı sahasındaki şehir ve kasabaları yakıp yıkarak

¹ C. Taşkıran, "Karabağ'da Son Durum", *Yeni Türkiye*, C. 3, S. 16, Ankara, 1997, s.1192.

² M.N. Tebrizli, *Azerbaycan Davası*, Türk Kültür Ocağı Yay., İstanbul 1946, s. 8; A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1999, s.323; A. Yalçın, *Türk Halklarında Milli Uyanış*, *Avrasya Etüdleri*, C. 1, S. 4, Ankara 1995, s.8; S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 1999, s.21; M. Saray, "Azeri Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.29, İstanbul 1984, s.28-29.

³ C. Taşkıran, *agm*, s.192.

⁴ S. Gömeç, *age*, s.22-23.

⁵ C. Taşkıran, *agm*, s.1192.

⁶ Y. Sarımay vd., *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., İstanbul, 2009., s. 199-200.

⁷ Y. Sarımay vd., *age*, s. 241.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

halkın yüzde altmışına yakını katletmeleri sonucunda zor duruma düşen Müslümanlar; Osmanlı askerlerinin yardımıyla güvenli bölgelere ya da İngiliz işgalindeki topraklara göç etmek zorunda kaldılar.⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni zulümleri karşısında Azerbaycan Türklerine yardım eden Osmanlı Devleti; Mondros Mütarekesi'nden sonra, Güney Kafkasya'yı boşaltınca yerini İngiliz orduları aldı. İngilizler bu dönemde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ilan ettiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919 yılında, İngilizler Kafkasya'yı boşalttılar. Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmının Karabağ'daki Ermenilerin çıkardıkları karışıklıkları önlemeye çalıştığı bir sırada; Kızıl Ordu birlikleri 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal ettiler. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesinden sonra Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ruslar ve Ermeniler, bölgenin zenginliklerinden Türklerden daha fazla yararlandılar.⁹ Sovyet Döneminde Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Yukarı Karabağ'daki Türk nüfusu giderek azalmış, nüfusun yüzde doksanına yakını Ermeni olmuştur.¹⁰

Sovyet döneminde uygulanan göç politikaları sonucunda etnik sınırlar ile siyasi sınırlar nadiren uyumlu hale gelmiştir. 1979 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımında birbirinden farklı 104 ulus sınıflandırılmıştır. Değişik kökenli ulusların, belirli bir bölgede ve kesin bir siyasal sistemde yaşamaları, farklı kültürlerden gelmelerinin doğal bir sonucu olarak aralarındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.¹¹ Sovyetlerin oluşturduğu bu yapı, Yukarı Karabağ örneğinde olduğu gibi Sovyet Rusya'nın çöküşü döneminde etnik çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

1. Sovyetlerin Çöküşü ve Yukarı Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı

SSCB'deki siyasi, jeopolitik, ideolojik ve sosyal sistemde meydana gelen hızlı değişim, mevcut tüm hukuki ve siyasi kriterleri ve normları tamamıyla alt üst etti. Sosyalist sistemin çöküşü, eski Sovyet topraklarında belirsizlik ve karışıklıklar ortaya çıkardı. SSCB'nin yıkılışı sonrası oluşan jeopolitik yapılar, geçici ve oldukça istikrarsızdılar. Bu kanaat sadece Moskova'dan ayrılan cumhuriyetler için değil, öncelikle Rusya'nın kendisi için geçerlidir.¹² Sovyet sisteminin en fazla etkilediği coğrafyalardan biri de Kafkasya'dır. Kafkasya'nın genelinde Sovyetlerden sonra çatışmalar meydana geldi. Güney Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında Sovyetlerin çöküşü sırasında başlayan mücadelelere hala etkisini sürdürmektedir.

Sovyet döneminde Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması konusundaki Ermenilerin çabaları sonuçsuz kalmıştı. Ancak bölgenin nüfus yapısı Ermeniler lehine değişmişti. Gorbaçov dönemindeki glasnost ve perestrojka politikalarından da cesaretlenen Ermeniler, 20. Yüzyılın sonunda Yukarı Karabağ meselesini tekrar gündeme getirdiler. Sovyet Rusyası'nın çöküşünün hızlandığı bir zamanda, 1987 Ağustosunda, Yukarı Karabağ nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu iddiasıyla bölgenin Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya başvuruda bulundular. Gorbaçov'un Sovyet Komünist Partisinin 19'uncu kongresinde Yukarı Karabağ sınırlarının

⁸ Y. Sarıay vd., *age*, s.243.

⁹ H. Baykara, "Kafkasya'da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan'a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları", *Türk Kültürü*, S. 84, Ankara 1969, s.48 vd.; Yalçın, *agm*, s.22; N. Ok "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 64, İstanbul 1992, s.32-33; Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1998, s.407; M. Soysal "Azerbaycan'ın 70 Yıllık Dramı" *Türkiye Gazetesi*, 24 Ocak 1990, s.6.; P. B. Henze, "Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar", Ed. S. E. Wimbush, *Sovyet Müslümanları*, Çev.: Y.T. Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988, s. 45 ; Taşkıran, *agm*, s.1193.

¹⁰ H. Baykara, *agm*, s.53 vd.; A. Caferoğlu, "Sovyet İdaresindeki Esir Milletler", *Türk Kültürü*, S. 21, Ankara 1964, s. 31.

¹¹ S. E. Wimbush, *Sovyet Müslümanları*, Çev.: Y.T. Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988, s.21; B. Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler*, Çev.: A. Gara, V. Kerimov, Bilgi Üniv. Yay. İstanbul 2008, s.82.

¹² A. Dugin, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, Çev.: V. İmanov , Küre Yay., İstanbul 2003, s.21.

Turkish Studies

değiştirilemeyeceğini bildirmesi üzerine Ermenilerin bölgedeki faaliyetleri arttı. 12 Temmuz 1988'de Yukarı Karabağ Ermenileri, özerk bölge olarak resmen Ermenistan'a bağlandıklarını ilan ettiler. Devlet kurumlarına Ermenistan bayrağı çektiler. Yukarı Karabağ'la birleşme planının son aşaması olarak 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'a bağlı Yukarı Karabağ bölgesiyle birleşme kararı aldı. Moskova, Ermenistan Parlamentosunun aldığı bu karara tepki gösterdi. Ermenistan Parlamentosu, Azerbaycan'ın onayı olmadığından bu kararın Sovyet Anayasasınının 78. Maddesini çiğnemiş oluyordu. Ermenilerin attığı bu adımlar, Azerbaycan'da büyük tepki yarattı. Ancak Ermenistan tutumuna devam etti. 9 Ocak 1990'da Karabağ bölgesi ekonomik ve sosyal gelişme planı ile Ermenistan planını birleştiren bir karar daha aldı. Bölgede yaşanan sürecin Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında çatışmalara dönüşmesi üzerine Azerbaycan hükümetinin Karabağ'da olağanüstü hal ilan etmesi, çarpışmaları durdurmaya yetmedi. Aksine çatışmalar Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçradı. Bakü ve Sumgait kanlı çatışmalara sahne oldu.¹³

Ermenilerin faaliyetleri, Azerbaycan'da milliyetçi hareketlerin artmasında etkili oldu. 1988 yazında Azerbaycanlı aydınlar Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin temellerini attılar. Ülke çapında aydınların önderliğinde yönetime karşı gerçekleştirilen eylemler Moskova'yı tedirgin etti. Bu gergin ortamda, 16 Temmuz 1989'da Bakü'de AHC'nin kuruluş kongresi yapıldı. AHC programında kendini "Azerbaycan'da bütün alanlarda köklü demokratikleşmeyi ve yeniden yapılandırmayı savunan toplumsal bir teşkilat" olarak tanımladı.¹⁴

Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmeler, bağımsızlığa giden yolda önemli bir dönüm noktası oldu. AHC, kuruluşundan itibaren fiilen ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başladı. AHC önderliğinde ülke çapında gerçekleştirilen eylemler; Sovyetler Birliği'nin yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Güney Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi kontrolünü zayıflatmaya başladı.¹⁵ Bu sırada Karabağ ve Nahçıvan'da Ermeniler ile olan çatışmaların artması üzerine Ermenilerin saldırılarına karşın Halk Cephesi'nin hazırlıklara başladığı bildirildi.¹⁶ Ermeniler ise Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırarak 12 kişiyi öldürüp 22 kişiyi rehin aldılar. Bu olaylar Azerbaycan'da halkın tepkisine neden oldu. 13 Ocak 1990'daki Bakü'deki Ermenistan'ı protesto mitinginden sonra Ermenilerin bulunduğu semtlere saldırılar oldu. Saldırını gerçekleştirenlerin; bir yıl önce Ermenistan'dan ve Karabağ'dan 200 bin civarında Azerbaycan Türk'ünün tehcir edilmesi sırasında yakınları katledilenler olduğu belirtilmiştir.¹⁷

¹³ C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet**, 30 Ocak 1990; C.Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.111; N.Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Asam Yay., Ankara 2001, s.9; Y.N. Zinin, A.V Maleshenko, "Azerbaijan", **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union**, Florida 1994, s.102; Taşkıran, **agm**, s.1193; S. Serdarî-Niyâ, "Karabağ ez Sâl-ı 1923 tâ 1988", **Varlık**, (www.varliq.com, 22.12.2010.) s.103.

¹⁴ H. Kanbolat, "20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" <http://www.asam.org.tr>, 23.01.2007; C. Abdullayev, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynakların İşletilmesi Sorunu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.48, S. 4, Ankara 1999 s.111; N.Nesibli "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.146; N. Cafersoy, **age**, s.16. İ. Y. Tezel "Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor" **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S. 347, Ankara 2003, s.5; M. Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", **Türkler**, C.19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.135.

¹⁵ Kanbolat, **agm**; G. Hüseyinli, "Azerbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.162.

¹⁶ "Azerbaycan'da Halk İktidarı" **Tercüman Gazetesi**, 13 .01.1990.

¹⁷ C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet**, 30 .01.1990; S. Kili "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye", **Cumhuriyet**, 1.03.1990; "Şehitleri Hazar'a Atıyorlar", **Tercüman**, 24 .01.1990; "Cevanlarımızı Tanklar Ezdi", **Tercüman**, 23.01.1990 ; A. Aslanlı, "Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s.402; H.Kanbolat "20 Ocak Olayları: Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı" <http://www.asam.org.tr>, (23.01.2007).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Azerbaycan ile Ermenistan arasında meydana gelen olayları önlemek amacıyla Gorbaçov'un emriyle Kızıl Ordu birlikleri bölgeye gönderildi. Bu sırada Moskova Radyosu ve TASS ajansı Bakü'de Ermenilerin diri diri yakıldığı gibi haberler yayımlayarak Ermeni yanlısı tutumunu sürdürdü.¹⁸ Sovyet Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gennadi Gerasimov olayları; Azerbaycan Türklerinin silahsız Ermenileri katlettiği şeklinde açıkladı. Bu durum Batıda da Azerbaycan'ın tepki görmesine neden oldu. Halk Cephesi ise sanılanların aksine Ermenilerin saldırılardan korunması için çalıştı. Bakü'deki Ermeniler önce Türkmenistan'a oradan da uçakla Ermenistan'a gönderildiler. Olaylar 16 Ocak'a kadar sürdü. 16 Ocak'ta Halk Cephesinin de girişimiyle olaylar yatıştı.¹⁹

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı'nın 15 Ocak 1990 tarihli Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan etme kararı, özellikle de bu kararın 7. maddesinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet'ine uygulamanın kapsamını Bakü ve Gence illerine genişletme önerisinde bulunulması; Azerbaycan halkı tarafından adaletsiz olarak değerlendirilerek tepkiyle karşılandı. SSCB'nin Azerbaycan'daki denetimini kaybetme ihtimali belirince SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu, 19 Ocak'ta "Bakü Kentinde Olağanüstü Hal İlan Etme" kararı aldı. Sovyet ordusunun 20 Ocak'ta ateşli silah kullanarak Bakü'ye ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine girişi sonucunda resmi açıklamalara göre 133 kişi öldü, 611 kişi yaralandı, 841 kişi gözaltına alındı.²⁰ Kızıl ordu, Bakü'deki Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmadan 3 gün sonra 19 Ocak gecesi Ermenileri kurtarma bahanesiyle Bakü'ye girdi.²¹ Ancak olaylardan 6 gün sonra girmesi bu bahanenin ne kadar gerçekçi olduğunun göstergesidir.

Bakü'deki olaylar sırasında Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ederek SSCB ve Azerbaycan'dan ayrıldığını bildirdi. Nahçıvan, kendini müdafaa etmek için bütün dünyadan yardım isterken Türkiye'den de Kars Antlaşması gereğince askeri yardım talebinde bulundu.²² Kars Antlaşması'nın 5. maddesine göre Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan'ın özerkliği Türkiye'nin garantisi altındadır.

Rus ordusu, Bakü'nün ardından Nahçıvan'a girdi. Gorbaçov, Azerbaycan topraklarına asker gönderirken olayların diğer tarafı olan, Gence ve Hanlar bölgesinde helikopter kullanarak saldırılarda bulunan Ermenilere karşı hiçbir askeri müdahalede bulunmadı. Gorbaçov'un bu politikası diğer Müslüman devletlere uygulanan politikanın da temelini oluşturuyordu. Hıristiyan Batı dünyasının tepkisini çekmek istemeyen Moskova, Ermenilere müdahale etmezken aynı tutumu Türk devletlerine karşı göstermemiştir.²³

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan bu olaylar üzerine; barışın sağlanması için Baltık Devletlerinin girişimi ile Riga'da iki taraf arasında 2 Şubat 1990 tarihinde barış görüşmesi yapıldı. Ancak Ermeni temsilcilerinin olumsuz tutumu nedeniyle görüşmeler başladığı gün sona erdi.²⁴

¹⁸ "Azerbaycan Can Derrinde" **Tercüman Gazetesi**, 6 Ocak 1990.

¹⁹ C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet**, 30 Ocak 1990.

²⁰ "Kızıl Ordu'ya Vur Emri Verildi" **Tercüman Gazetesi**, 19 Ocak 1990; N. Cafersoy "Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", <http://www.turksam.org.tr>, (18.01.2007); "Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman**, 20 .01.1990; Abdullayev, **agm**, s.111-112; N. Cafersoy, **age**, s.23-24; Gasimov, **agm**, s.135; "1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan" <http://news.bbc.co.uk>, (04.01.2007).

²¹ C. Başlamış, "Karabağ Temel Sorun", **Milliyet**, 30 .01.1990; "Cevanlarımızı Tanklar Ezdi" **Tercüman**, 23 .01.1990 ; N.Cafersoy, "Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı", <http://www.turksam.org.tr>, (18 .01.2007).

²² "Bakü'de Halk Rus Askerleri İle Çarpışıyor" **Türkiye**, 20.01.1990; Kızıl Ordu Bakü'de Kan Döküyor" **Tercüman**, 20.01.1990.

²³ S. Kili "Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye" **Cumhuriyet**, 01.03.1990; "Rus Tankları Nahçıvan'da" **Tercüman**, 29.01.1990; "Bakü'de Binlerce Ölü" **Türkiye**, 21.01.1990.

²⁴ "Barışa Yeni Adım" **Tercüman**, 01.02.1990; "Barış Görüşmesine Ermeni Darbesi" **Tercüman**, 5.02.1990.

Turkish Studies

6 Şubat 1990 tarihinde gerçekleştirilen Komünist Parti Merkez Komitesinin toplantısında konuşan Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Muttalibov, Kafkasya'daki durumun bir iç savaş olduğunu, askeri tedbirlerden çok siyasi yollarla çözülebileceğini söyledi.²⁵ Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet'inin 20 Şubat'ta Ermenistan ve Azerbaycan'ın durumunu görüşmek üzere yaptığı toplantıda Mihail Gorbaçov, Karabağ'ı 1923'ten beri Azerbaycan'ın bir parçası sayan kanunun korunması gerektiğini belirtti.²⁶

1991'de Azerbaycan bağımsızlık yolunda ilerlerken Karabağ Ermenileri de Artsak Ermeni Cumhuriyeti'ni ilan etmiş, Azerbaycan Parlamentosu anayasaya aykırı olduğu için karara sert tepki göstermişti.²⁷ Ermenilerin, Şaumyan bölgesindeki köylere saldırması üzerine Yeltsin ve Nazarbayev'in teşebbüsleri ile sorunun halledilmesi için Kafkasya'da Jeleznovodsk kentinde, 24 Eylül 1991 tarihinde iki ülke anlaşmaya vardı. Buna göre, ateşkes sağlanacak, Ermenistan; Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için bir takım olanaklar sağlanacaktı. Ancak görüşmelerin yapıldığı sırada bile çatışmalar devam ediyordu. 20 Kasım 1991 tarihinde ise Azerbaycan'ın ateşkese uyulmadığını göstermek amacıyla davet ettiği Rus ve Kazak gözlemcilerin içinde bulunduğu helikopter, Ermeniler tarafından düşürüldü. Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım önlemler almaya yöneltti. Ermenistan'a giden demir yolu kapatıldı. Ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinin statüsünü ortadan kaldırdı ve onu oluşturan rayonları direk Bakü'ye bağladı.²⁸ Bu gelişmeler barış görüşmelerini sonuçsuz bıraktı.

1992 Ocak ayı sonunda çatışmalar hızla devam ediyordu. Bir Azerbaycan helikopteri Ermeniler tarafından düşürüldü. Artık çatışmalar iki tarafın millî ordularının katıldığı bir mücadele şeklinde devam ederken Rus ordusunun 81. tümeni de Ermenilere destek verdiğini açıkladı.²⁹ 30 Ocak 1992'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın AGİT üyesi olmasıyla birlikte Karabağ sorunu uluslararası bir boyut kazandı. Bu sırada İran, arabuluculuk yapmayı önerdi. İran'ın teklifi taraflarca kabul görmedi. 20 Şubat 1992'de Rusya'nın girişimiyle üç dışişleri bakanın görüşmesinin ve ateşkes yönünde olumlu demeçlerin verilmesinin üzerinden bir hafta geçmeden 26 Şubat'ta Ermeniler, Hocalı'da bir katliam gerçekleştirdiler. 600'den fazla Azerbaycan Türk'ünü öldürdüler. Ermeniler, 487 kişiyi rehin alırken, yaralı sayısının 1250 olduğu bildirildi. Bu olaydan sonra 150 kişidense haber alınamadı.³⁰ Azerbaycan tarafından Ermenilerin bölgedeki saldırılarında Rus askerlerinin de bulunduğu açıklandı. Daha sonra 3 Mart'ta basın toplantısı düzenleyen 3 Rus askeri, Ermeniler ile birlikte hareket ettiklerini itiraf ettiler.³¹

Ermeni saldırılarının Rus ordusu tarafından desteklenmesi Azerbaycan'daki Komünist yönetime karşı olan tepkileri iyice arttırdı. Devlet başkanı Ayaz Muttalibov, 6 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kaldı. Muttalibov, muhalefet tarafından Yukarı Karabağ'daki Ermeni saldırılarına karşı gerekli tedbirleri almamakla suçlanıyordu.³² Muttalibov'un istifasından sonra yaşanan süreç;

²⁵ "Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi" **Tercüman**, 07.02.1990.

²⁶ "Karabağ Azerbaycan'ındır" **Tercüman**, 21.02.1990.

²⁷ A.Aslanlı, "Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001, s. 403; Zinin-Maleshenko, **agm**, s.107.

²⁸ A. Aslanlı, **agm**, s.403; Taşkiran, **agm**, s.1194.

²⁹ C. Taşkiran, **agm**, s.1194.

³⁰ A. Aslanlı, **agm**, s.404.

³¹ A. Aslanlı, **agm**, s.405; "On Binlerce Azeri Bakü'ye Kaçıyor", **Milliyet**, 05.03.1992.

³² M. Alpargu, "Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri" **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, S.3, Ankara 2004, s.3; N. Cafersoy, **age**, s.34-41; Gömeç, **age**, s. 37; Zinin-Maleshenko, **agm**, s.107; N. Batur, "Muttalibov İstifa Etti", **Milliyet**, 07.03.1992.

7 Haziran 1992'de gerçekleştirilen başkanlık seçimlerini AHC lideri Ebulfez Elçibey'in kazanmasıyla sonuçlandı.³³

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar sırasında İran devreye girmişti. İran Devlet Başkanı Haşimi Rafsancani'nin önderliğinde Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yakup Memedov'un katılımıyla Tahran'da Mayıs 1992'de gerçekleştirilen zirvede; ateşkes konusunda anlaşmaya varılmasının hemen ardından Ermenilerin Şuşa'ya saldırımları; ateşkesin yürürlüğe girmesinden önce Karabağ'ın tamamını ele geçirme düşüncesinde olduklarının göstergesi olmuştur. Böylece Tahran zirvesi de başarısız bir girişim olarak kaldı.³⁴

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın, 24 Mart 1992'deki Helsinki toplantısında Yukarı Karabağ sorununun barışçı yollardan çözümü için bir konferans düzenlenmesinin gündeme gelmesiyle birlikte sorun uluslararası alanda yeni bir grubun oluşmasına da neden oldu. Gelişen süreçte, ABD, Rusya ve Fransa eşbaşkanlığında AGİT Minsk Grubu oluşturuldu. Grubun üyeleri arasında Türkiye de bulunmaktadır.³⁵ Elçibey döneminde Azerbaycan, AGİT bünyesindeki toplantılarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini vurgulamıştı. Ayrıca Ağdere, Goranboy, Gebedey rayonları ile Laçın ve Cebrayıl bölgesindeki bazı köyler Ermenilerden temizlenmişti. Ancak Azerbaycan'da iç karışıklıklar yaşanması durumun tekrar Ermenilerin lehine dönmesine sebep oldu. Ermeni saldırıları sırasında Azerbaycan'da yine bir iktidar değişikliği oldu. Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için AGİT bünyesindeki görüşmeler ise devam etti. Ermeniler saldırılarını 1994'teki ateşkes kadar durdurmadılar. Elçibey'e karşı yapılan darbe girişiminden sonra Azerbaycan'da iktidar basamaklarını sırasıyla eline geçiren Haydar Aliyev döneminde, 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları ile Karabağ'daki ayrılıkçı Ermenilerin temsilcileri ateşkes anlaşması imzaladılar. Ateşkes 12 Mayıs'ta yürürlüğe girdi.³⁶

Ateşkes Azerbaycan'ın fiili olarak işgalini durdurdu. Ancak bu zamana kadar geçen sürede topraklarının %20'sini kaybetmişti. Yine Ermenilerin Haziran-Temmuz 1993 tarihindeki saldırıları sonucunda 500 binden fazla Azerbaycan Türk'ü göçmen durumuna düşmüş, daha sonraki saldırılarla birlikte bu rakam 1 milyon civarına ulaşmıştır.³⁷ Sovyetlerin son döneminde başlayan çatışmalar ve Azerbaycan-Ermenistan savaşları sırasında Azerbaycan'ın nüfus yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. 1989 yılında yapılan sayımda Ruslar ve Ermeniler etnik gruplar arasında çoğunluk bakımından Azerbaycan Türklerinden sonra gelmekteyken 1999 nüfus sayımında oran olarak Lezgilerden daha az olmuştur.³⁸ Nüfus içerisinde 4. büyük çoğunluğu oluşturan Ermeniler, Azerbaycan'da % 1.5 oranı ve 120.700 nüfusuyla sadece Karabağ Bölgesinde yaşamaktadır. Ancak az miktarda Bakü ve çevresinde de Ermeni nüfus bulunmaktadır.³⁹

Ateşkes anlaşmasından sonra bölgeye Bağımsız Devletler topluluğu ve AGİT gözlemciler gönderdi. Diplomatik çabalar sonunda bölgeye uluslararası askeri güç gönderilmesi gündeme geldi. AGİT, 2000 kişilik uluslararası bir kuvvet göndereceğini, bir ülkenin bu kuvvetin en fazla % 30'nu

³³ Gasimov, "Azerbaycan..", s.136; Abdullayev, *agm*, s.113; A. Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler*, Lalezar Yay., Ankara 2006, s.120; Cafersoy, *age*, s.42 vd.; S. Gömeç, *age*, s. 37; Zinin-Maleshenko, *agm*, s.107; "Ermeniler Agdam'a Saldırdı" *Milliyet*, 09.03.1992.

³⁴ Cenk Başlamış, "Bakü'den İmdat Çağırısı", *Milliyet*, 10.05.1992.

³⁵ www.osce.org, (14.01.2011).

³⁶ N.Cafersoy, *age*, s.74-75; A. Aslanlı, *agm*, s.415.

³⁷ M. Alpargu, *agm*, s.8; N. Cafersoy, *age*, s.63; "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı" <http://www.yeniazərbaycan.com>, (25.06.2007); N.Cafersoy, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azərbaycan-Rusya İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, C.7, S.1, Ankara 2001, s.296.

³⁸ R. Seferov, "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, Konya, 2005. s.403.

³⁹ Seferov, *agm*, s. 405.

Turkish Studies

sağlayabileceğini bildirdi.⁴⁰ Bu arada Azerbaycan'ın Karabağ'da yer alacak uluslararası kuvvet içinde Türk askerinin de olmasını istemesi üzerine Ermenistan Dışişleri Bakanı Papazyan, uluslararası barış gücüne Türk askerini kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirdi.⁴¹ Bu uluslararası güç girişimi de sonuçsuz kaldı.

Yukarı Karabağ sorunu uluslararası platforma taşınırken durumdan en fazla rahatsız olan Rusya Federasyonu oldu. Savaşın başından itibaren Ermenileri destekleyen Rusya, ABD ve Türkiye'yi bölgeden uzak tutmak için çaba sarf etti. Ateşkes anlaşmasından sonra da Ermenistan'a olan desteğini sürdürdü. Örneğin Rusya, Mart 1995'de Ermenistan'a 20 adet T-72 tankı, 12 adet BMP ve 6 adet M I-24 helikopteri vermişti. Ermeniler Ağustos 1995 sonlarında Azerbaycan'ın Kazak, Gebedey, Sederek ve Fizuli'ye bağlı yerleşim yerlerini topa tuttular.⁴²

2005 yılı içersinde Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili Azerbaycan açısından bazı olumlu gelişmeler oldu. Bu gelişmelerin başında Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mamedyarov, 2 Mart'ta Prag'da Yukarı Karabağ sorununun çözümüyle ilgili yeni görüşmelere başlamadan önce Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin (AKPM) Yukarı Karabağ'la ilgili aldığı karar yer almaktadır. Britanyalı parlamenter David Atkinson'un okuduğu raporun sonuçları çerçevesinde Strazburg'da kabul edilen karar, Ermenistan ve Yukarı Karabağ'da son derece olumsuz karşılanırken, Azerbaycan'da sevinç yarattı. Uluslararası hukuki bir belge niteliği taşıyan kararda, ilk defa Ermenistan saldırgan bir devlet, Yukarı Karabağ ise ayrılıkçı bir rejim olarak nitelendirildi. Ayrıca Atkinson, raporunu yorumlarken, Yukarı Karabağ'ın kendi geleceğini tayin hakkının bulunmadığını belirtiyordu.⁴³ Bu karara Ermeniler tepki göstererek Batılı devletlerin Hazar petroleri yüzünden böyle bir karar aldığını belirttiler. Ancak rapor, Ermenistan üzerinde etki yapmış olmalı ki Ermenistan ilk defa Karabağ'dan çekilmekten bahsetmeye başladı. Azerbaycan ve Ermenistan liderleri İlham Aliyev'le Robert Koçaryan'ın Mayıs 2005'te gerçekleştirdikleri zirvede Karabağ sorununda önemli ilerleme olduğu bildirildi. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan, Erivan'da yaptığı açıklamada, Varşova'daki görüşmede iki liderin Karabağ'ın statüsü konusunda gelişme sağlamayı başardığını söyledi. Ancak Oskanyan, Karabağ çevresindeki 7 bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesi konusunda anlaşmaya varılmadığını belirtti.⁴⁴ Mayıs 2005'te Ankara'da temaslarda bulunan Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov, Yukarı Karabağ konusunda önemli gelişmeler olduğunu belirtti. Azimov, Erivan yönetimi ile yaptıkları görüşmede Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgal altında tuttuğu yedi rayonun beşinden hemen çekilmeyi, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki geçiş koridoru olan Laçın ile Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Kelbecer'den çekilme konusunun ise görüşme şartlarına bağlı olduğunu belirtti. Buna karşılık Azerbaycan'ın bu teklifi kabul etmediğini ve Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden şartsız çekilmesini istediğini ifade etti.⁴⁵

Ermenistan ile Azerbaycan arasında gerçekleştirilen görüşmelerde, Ermenilerin işgal ettikleri toprakları boşaltmaları gündeme getirilirken Yukarı Karabağ'da ise bağımsızlık yolunda girişimler meydana gelmektedir. Bağımsızlık yolundaki referandum girişimlerinin uluslararası camiadan destek görmemesi ise sorunun çözümü açısından önemlidir. Mesela, 2006 yılında AB Dönem Başkanlığı tarafından Yukarı Karabağ ile ilgili referandum sonuçlarının hiçbir şekilde tanımayacağına ilişkin bir açıklama yapılmıştır. Açıklamada Yukarı Karabağ sorununa çözüm bulunması için AGİT bünyesindeki Minsk grubunun faaliyetlerinin desteklediği

⁴⁰ C. Taşkiran, *agm*, s.1195.

⁴¹ C. Taşkiran, *agm*, s.1195; *Sabah*, 20.10.1994.

⁴² Taşkiran, *agm*, s.1196.

⁴³ V. Panfilova "Erivan Müttefiksiz Kaldı", *Radikal*, 12.02.2005.

⁴⁴ C. Başlamış, "Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali", *Milliyet*, 20. 05. 2005.

⁴⁵ U. Ergan, "Erivan'dan İlk Sürpriz Çekilme İşareti", *Hürriyet*, 12.05.2005.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

vergulanmıştır.⁴⁶ Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev ise yaptığı bir açıklamada, Ermenistan ile Yukarı Karabağ sorunu hakkındaki görüşmelerin 13 yıldır devam ettiğini ve bu görüşmelerin bir on üç yıl daha süremeyeceğini söyledi. Aliyev, görüşmelerin Ermenilerin olumsuz tutumları nedeniyle uzadığını, ancak ülkesinin bütün devletlerce bu sınırları içinde tanındığını ve Yukarı Karabağ'a hiçbir zaman için bağımsızlık verilemeyeceğini belirtti.⁴⁷ Buna rağmen Mayıs 2010'da Yukarı Karabağ'da Ermenilerin parlamento seçimi girişimleri başta Türkiye olmak üzere tepkilere neden olmuştur. Türkiye tarafından yapılan açıklamalarda Kafkasya'da barış ve güvenliğin sağlanması açısından Yukarı Karabağ Sorununun çözümünün önemi vurgulanmıştır.⁴⁸

AGİT Minsk grubu bünyesinde sorunun çözümü için gerçekleştirilen görüşmeler devam etmektedir. Sorunun çözümüne ilişkin görüşmeler sürerken bölgede küçük çaplı çatışmalar da görülmektedir.⁴⁹

2. Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Yukarı Karabağ sorunu sadece Azerbaycan Türklerinin sorunu değil, aslında Türk dünyasının bir sorunuydu. Ruslar, Azerbaycan topraklarını işgal ettikten sonra Türkiye ile Azerbaycan Türklerinin bağlantısını koparmak amacıyla İran ve Anadolu'dan getirerek yerleştirdikleri Ermeniler ile amaçlarına ulaştılar. Rusların, Azerbaycan'da istikrarın sağlanmasını önlemek, Hazar petrolerinden yararlanmaya devam edebilmek için bu tür politikalar uygulamalarına rağmen Türkiye, 1989-1990 tarihlerinde gerçekleşen olayların Sovyetlerin bir iç işi olduğunu açıkladı. Sovyetlerin çöküşünden sonra ise Ermenistan'ı ilk tanıyan ülkelerin arasında yer aldı.⁵⁰

Yukarı Karabağ sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen önemli bir meseledir. Ancak Ermenilerin, Doğu Anadolu'yu kaybettikleri bir Ermeni toprağı olarak görmeleri ve bir gün bu toprakları geri alacakları yolundaki düşünce ve planları iki ülke arasındaki sorunları en az Yukarı Karabağ kadar etkileyen bir faktördür. Örneğin 1962'de Sovyetlerin Anadolu toprakları üzerindeki isteklerinden vazgeçmesi Ermeniler arasında yaygın ayaklanmalara neden olmuştur.⁵¹ Bağımsızlıktan sonra da Ermenistan'ın Türkiye ile ilgili politikalarında değişiklik olmadı. Ermenistan Bağımsızlık Beyannamesinin 11. maddesinde Doğu Anadolu illerimiz "Batı Ermenistan" olarak nitelendirilmektedir. Aynı maddede "Ermenistan, 1915 soykırımının tanınması çabasını sürdürmeye devam edecektir" ifadesi yer almaktadır.⁵²

Ermenistan'ın bu politikalarına rağmen Yukarı Karabağ sorununda dönemin Türk hükümeti mesafeli durmayı tercih etti. Çatışmaların şiddetlendiği, Ermenilerin katliamlarını arttırdığı 1992 yılına kadar Ermenistan aleyhinde bir tavır sergilemedi. Hatta çatışmaların devam ettiği dönemde Ermenistan'a Batılı devletler, özellikle Fransa, tarafından gönderilen yardım malzemeleri Türkiye üzerinden ulaştı.⁵³ Bu malzemelerin içinde silah olduğuna dair dönemin gazetelerinde haberler yer aldı.⁵⁴ Sadece Türkiye'nin tutumu değil, her konuda Rusya ile rekabet

⁴⁶ **Zaman**, 11.12.2006.

⁴⁷ "Ərazi Bütövlüyümüz Pozula Bilməz Qarabağa Müstəqillik Verilməyəcək", <http://www.zaman.az>, (22.06.2007).

⁴⁸ http://www.mfa.gov.tr/no_-106_-20-mayis-2010_-yukari-karabag_da-23-mayis-tarihinde-duzenlenecek-sozde-parlamento-secimleri-hk_.tr.mfa, (20.05.2010).

⁴⁹ **Zaman**, 11.06. 2007; **Zaman**, 05.06.2008.

⁵⁰ <http://www.mfa.gov.tr/sorular.tr.mfa>, (20.05.2010).

⁵¹ D.C. Matuszewski, "İmparatorluklar, Uluslar, Sınırlar", S.E. Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev. Y.T. Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988, s.151.

⁵² Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, www.tbmm.gov.tr, (01.11.2007).

⁵³ Gömeç, **age**, s.50.

⁵⁴ "Karabağ Hazırlığı Yok", **Milliyet**, 05.03.1992.

içinde olan ABD'nin ve birçok Batı ülkesinin ortak tavır sergilediği tek olayın belki de Yukarı Karabağ sorunu olması dikkat çekicidir.

Ermenilerin Şuşa'yı ele geçirdiği, Laçın'i bombaladığı bir dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri destek sağlamamasının arkasında yeni bir Kıbrıs sorunu yaratmama düşüncesinin olduğu, dolayısıyla dönemin başbakanı Demirel'in bu konuda temkinli davrandığına ilişkin yorumlar yapılmıştır.⁵⁵ Türkiye'nin Kars ve Gümrü Antlaşmalarından doğan haklarını kullanarak Ermenilerin, Nahçıvan bölgesine yaptıkları saldırıları durdurmak için askeri müdahalede bulunup bulunmayacağı tartışılmıştır. Ancak, Mayıs 1992 tarihinden itibaren sorunun AGİT gibi uluslararası kuruluşlar bünyesinde çözülmesine yönelik girişimlerde bulunulması, Türkiye için en doğru adım olarak görülmüştür. Nitekim Mayıs 1992'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi nezdinde bir girişimde bulunuldu.⁵⁶ Öte yandan olayların devam ettiği dönemde, Eylül 1992'de Türkiye'nin Ermenistan'a yüz bin ton buğday satarak o sırada Azerbaycan'ın bu ülkeye uyguladığı ambargonun etkisizleştirilmesine katkıda bulunması olayların başlangıcında Azerbaycan'ı desteklemediğinin, Batı'nın ve Rusya'nın tepkisini çekmek istemediğinin bir göstergesidir. Ankara'nın Ermenistan'la yakınlaşma girişimleri bununla kalmamış, Ermenistan'a 1992-1993 kışı boyunca üç yüz milyon kilowatt-saat elektrik enerjisi satması taahhüdünü içeren bir enerji anlaşması imzalanmıştır. Daha sonra Azerbaycan'ın ve Türkiye'de muhalefetin tepkisi üzerine bu anlaşma iptal edilmiştir.⁵⁷ Azerbaycan lideri Elçibey'in 2 Nisan 1993 tarihinde Kelbecer'in Ermeniler tarafından işgali sırasında bölgedeki sivilleri çıkarmak için istediği 2 helikopteri, yine dönemin hükümeti bu tür müdahalelerin Rusya ile karşı karşıya gelmeye neden olacağı gerekçesiyle reddetmiştir.⁵⁸

Ermenilerin, Hocalı'da yaptıkları katliamlar ve arkasından Kelbecer bölgesinde gerçekleştirdikleri saldırılar ile birlikte Türkiye, Ermenistan politikasında değişikliğe gitti. Türkiye, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalarda Azerbaycan tarafını destekleyerek 1993 yılında Ermenistan sınırını kapatma kararı aldı.⁵⁹ Türkiye'nin bu sorundaki en önemli adımı Ermenistan sınırının kapatılması olmuştur. Bu tarihten sonra Azerbaycan ile milli, tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye, Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için oluşturulan AGİT bünyesindeki Minsk Grubu'nda sorunun barışçı yollardan çözümü için çalışmaktadır. Ancak Yukarı Karabağ Sorununun çözümünde belirleyici aktörlerden biri de Rusya'dır. Kafkasya'da meydana gelen pek çok olayın Rusya'nın politikaları ile bir şekilde ilişkisi bulunduğu görüşü makbuldür. Rusya, Sovyetlerin çöküşünden sonra kurulan cumhuriyetleri arka bahçesi olarak gördüğünden bölgede nüfuzunu olumsuz etkileyecek her türlü teşebbüsün karşısında durmaktadır. Yukarı Karabağ sorununun çözümünde AGİT gibi kurumları saf dışı bırakarak kendisi çözümde belirleyici olma yolunda zaman zaman adımlar atmıştır.⁶⁰

Türkiye'nin Yukarı Karabağ meselesinde izlediği politika Ermenistan ile ilişkilerinde temel etkenlerden biri olarak yer almaktadır. Son dönemde bu ülke ile gerçekleştirilen müzakerelerin ana unsurlarından biri yine Yukarı Karabağ sorunu ve sınırların açılması konusu olmuştur. Özellikle sınır kapısının açılması oldukça tartışılmaktadır. Kapının açılmasının hem Türkiye'ye hem de bölgeye faydalar getireceği ifade edilmektedir. Böyle bir durumda Türkiye'nin Kafkaslarla olan

⁵⁵ N. Batur, "Karabağ'da Ermeni Stratejisi", *Milliyet*, 11.05. 1992.

⁵⁶ B. Yınanç, " Nahçıvan'a Ermeni Saldırısı, *Milliyet*, 8.05 1992; "Karabağ Sorunu Uluslararası Platformda", *Milliyet*, 11.05.1992.

⁵⁷ N. Cafersoy, *age*, s.128.

⁵⁸ N. Cafersoy, *age*, s.130.

⁵⁹ "Armenia says Nagorny Karabakh 'separate' from Turkey relations"

<http://en.rian.ru/>, (22.05.2009).

⁶⁰ Ö. G İşyar, *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yay., Bursa 2004. s. 79.

açmazlarından birinin çözüleceği, Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağlılığının sona ereceği, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunun çözülmesine yardımcı olacağı konusunda görüşler ileri sürülmektedir.⁶¹ Bu çerçevede Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi yolunda adımlar atılmaya başlandı. İki ülke arasında yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan protokollerin yanı sıra liderler düzeyinde görüşmeler de gerçekleştirildi. Cumhurbaşkanı Gül ile Sarkisyan arasında 2009 Mayıs'ında Prag'da yapılan görüşmelerde ilişkilerin normalleşmesine vurgu yapıldı. Ermeni lider, Yukarı Karabağ sorununun Türkiye ile olan ilişkilerden ayrı tutulması gerektiği yönünde açıklamalar yaptı.⁶² İki ülkenin dışişleri bakanları arasında 10 Ekim 2009'da imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" ortak sınırın açılmasına ilişkin bir madde de içeriyordu.⁶³ Ermenistan ile gerçekleştirilen görüşmeler ve imzalanan protokollerin Türkiye'de ve Azerbaycan'da olumsuz tepkilerle karşılanması üzerine hükümet, Yukarı Karabağ sorunu çözülmediği sürece sınır kapılarını açmayacağını açıkladı.⁶⁴ Dışişleri Bakanı Davutoğlu ise protokolün imzalanmasından bir gün sonra yaptığı bir açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının 5-6 ay içinde beş kere buluştuklarını ve buluşmalarda Türkiye'nin 2007 yılından itibaren bölgede yaptığı hamlelerin etkili olduğunu belirterek, Türkiye'nin Azerbaycan'ı kaderine terk etmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığını söyledi.⁶⁵ Ancak protokolün temel prensiplerinden birisi önkoşulsuz ilişkilerin başlatılması idi. Bu durum her iki ülke için de geçerliydi. Ermenistan cephesinde ise önce 12 Ocak 2010 tarihindeki Anayasa Mahkemesi kararı ile daha sonra da Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın yaptığı açıklamalar ile iki ülke arasında imzalanan protokolün yürürlüğe girmeyeceği anlaşılmıştır.⁶⁶ Ermenistan tarafından yapılan açıklamalarda Türkiye'nin Yukarı Karabağ Sorununun çözümünü protokollerde yer almamasına rağmen ön koşul olarak gösterdiği belirtilmiştir. İlişkilerin normalleştirilmesi sürecinin Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan tarafından önkoşulsuz olarak başlatıldığını, aynı şekilde protokollerin de önkoşulsuz olarak Ekim 2009'da Zürih'te imzalandığını belirten Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan, söz konusu protokollerin onaylanması gerektiğini ancak, Türkiye'nin Azerbaycan'dan izin alma ihtiyacı duyduğunu ileri sürdü.⁶⁷

Ermenistan tarafından yapılan bu açıklamalara rağmen, aslında Ermenistan için de Yukarı Karabağ sorunu önemli bir koşuldur. Ermenistan'ın 2007 ulusal güvenlik stratejisi raporunda yer alan temel sorun ve tehditlerin başında Yukarı Karabağ geliyor. Raporda Azerbaycan; Ermenistan ve Yukarı Karabağ için bir tehdit olarak görülürken Azerbaycan ile stratejik ortak olarak tanımlanan Türkiye'nin de uyguladığı politikalarla Ermenistan için bir tehdit unsuru olduğuna ilişkin ifadeler yer almaktadır.⁶⁸ Bu belgede Yukarı Karabağ için ayrı bir başlık yer almaktadır. Sorunun AGİT Minsk Grubu öncülüğünde barışçı yollardan çözülmesinin önemi vurgulanırken

⁶¹ Ş. Kantarcı, "Amerikalı Bir Uzmanın Gözüyle Türkiye-Ermenistan İlişkileri", www.turksam.org, (22.03.2005)

⁶² "Armenia says Nagorny Karabakh 'separate' from Turkey relations" <http://en.rian.ru/>, (22.05.2009).

⁶³ Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, www.mfa.gov.tr, (10.10.2009).

⁶⁴ "Karabağ'da Sorun Çözülmezse Adım Atmayız", *Zaman*, 10.04.2009; "Ermenistan Türkiye ile İmzalanmış Protokollerin Ratifikasyonu Prosesini Dayandırır", <http://az.apa.az>, (22.04.2010) ; "Ermenistan Protokollerin Onay Sürecini Dondurdu", *Milliyet*, 22.04.2010.

⁶⁵ www.mfa.gov.tr, 11.10.2009; "Ermenistan Sınırının Açılması Söz Konusu Değil", *Milliyet*, 17.07.2010.

⁶⁶ "Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekeçli Kararı Hakkında", http://www.mfa.gov.tr/no_-14, (18.01.2010).

⁶⁷ "Biz İlerlemeye Hazırız", *Milliyet*, 17.09.2010.

⁶⁸ **Republic of Armenia National Security Strategy**, <http://www.mil.am/eng/?page=49>, (07.02.2007).

Turkish Studies

Yukarı Karabağ'ın Ermenistan ile bağlantıları olan bir cumhuriyet olması beklentisi raporda göze çarpıyor.⁶⁹

Ermenistan güvenlik raporunda ilişkilerin düzelmesinin önündeki en büyük engelin Türkiye'nin ileri sürdüğü ön koşullar olduğu iddia ediliyor. Ermenistan tarafının ön koşulunun olmadığı ifade edilirken raporun devam eden kısmında "Sözde Ermeni Soykırımının" Türkiye'nin de dahil olduğu uluslararası camia tarafından kabul görme beklentisi bir tezat olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Ermenistan sınırının açılmasının Türkiye-AB görüşmelerini olumlu şekilde etkileyeceği vurgusu, yine Ermenistan ile olan sorunlarının Türkiye'nin AB'ye girmesinde bir engel olduğuna üstü kapalı da olsa dikkat çekilmektedir.⁷⁰ Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Atina ziyareti sırasında sorunlu bir komşu olarak tanımladığı Türkiye'nin AB'ye girebilmesi için "tarihi tanınması" gerektiğini söylemesi, Ermenistan'ın ilişkilerin iyileşmesi olumlu adımlar atmayacağını bir kanıttır.⁷¹

Ermenistan, ulusal güvenlik raporunda da belirtildiği gibi enerji kaynakları açısından fakir bir ülkedir. Bu açıdan dışa bağımlı olan ülkenin en önemli destekçisi Rusya'dır. Hazar Enerji kaynaklarına çok yakın bir sahada yer alan Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal altında bulundurduğu ve Türkiye ile Azerbaycan'a karşı uyguladığı politikalar nedeniyle bu bölgenin imkânlarından yeteri kadar yararlanamamaktadır. Yine güvenlik raporunda bu bölge ile ilgili **TRACECA**, **INOGATE** gibi uluslararası projelerden Ermenistan'ın izole edilmesi için Azerbaycan'ın çaba sarf etmesi bir tehdit unsuru olarak görülmektedir.⁷² Bu gerçekler göstermektedir ki Yukarı Karabağ sorununun çözümüne ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine etki eden birçok faktör vardır. AB politikaları, ABD gibi uluslararası güçler ile Ermeni diasporasının faaliyetleri iki ülkenin ilişkilerini bir şekilde etkilemektedir.

Rapordaki unsurların yanı sıra Ermenistan siyasetçileri arasında da Türkiye ile ilişkilerin normalleşme sürecine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Ermenistan dışişleri bakanı Türkiye'nin koşullar ileri sürdüğünü iddia ederken Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ise yaptığı bir açıklamada Yukarı Karabağ Sorununun çözülmeden ilişkilerin düzelmeyeceğini ifade etti.⁷³ Sarkisyan'ın Moskova'da Medvedev ile yaptığı görüşmelerden sonra yapılan açıklamalarda Yukarı Karabağ sorununun çözümünde olumlu gelişmeler olduğu ve bu gelişmelerin Türkiye ile normalleşme sürecinde katkı sağlayacağına dair yorumlar yapıldı.⁷⁴ Ermeni tarafından yapılan buna benzer açıklamalar göstermektedir ki iki ülkenin ilişkilerinde kilit nokta Yukarı Karabağ sorunudur. Ayrıca Türkiye'nin tutumu Azerbaycan ile olan ilişkilerini etkilediği gibi Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki görüşmelerin de seyrini etkileyebilecek niteliktedir. 22 Kasım 2009 tarihinde Münih'te ABD, Rusya ve Fransa'nın arabuluculuğunda gerçekleştirilen Azerbaycan-Ermenistan devlet başkanlarının altıncı görüşmesinde Erivan'ın Ankara ile yaptığı protokollerden sonra Yukarı Karabağ sorununun çözümünde yapıcı davranmadığını savunan İlham Aliyev, Ermenilerin Karabağ sorunu halledilmeden, Türkiye'nin sınır kapılarını açacağına dair beklentilerinin boşuna umutlar olduğunu savundu. Aliyev, Türkiye'nin sorun halledilmeden kapıların açılmayacağına ilişkin söz verdiğini vurgulayarak Ermenilerin bu tutumlarını devam ettirmeleri durumunda işgal altındaki toprakları askeri yollarla kurtaracaklarına dair imalarda bulundu.⁷⁵

⁶⁹ **Republic of Armenia National Security Strategy**, <http://www.mil.am/eng/?page=49>, (07.02. 2007).

⁷⁰ **Republic of Armenia National Security Strategy**, <http://www.mil.am/eng/?page=49>, (07.02. 2007).

⁷¹ "Sizi ve Bizi Aynı Barbar Katletti", **Milliyet**, 19.01.2011.

⁷² **Republic of Armenia National Security Strategy**, <http://www.mil.am/eng/?page=49>, (07.02. 2007).

⁷³ "Yukarı Karabağ Sorunu Çözülmeden Türk-Ermeni İlişkileri Düzelmeyiz", **Milliyet**, 20.07.2010.

⁷⁴ **Armenia Highlights**, 19-24.04.2010, s. 3.

⁷⁵ **Milliyet Gazetesi**, 22 Kasım 2009; mfa.gov.az, 15.01.2011

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleştirilen toplantılarda da Türkiye'nin son dönem Ermenistan politikası eleştirilere maruz kaldı. Toplantı tutanaklarına geçen kayıtlarda; Sözde Ermeni soykırım iddiaları -ki yirmi ülke parlamentosundan geçirilmiş olması- Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talepleri, Yukarı Karabağ sorunu gibi meselelere rağmen Ermeni açılımı çerçevesinde Türkiye-Ermenistan görüşmeleri ve çizilen yol haritası, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde tahammül sınırlarını aşan sorunlar yarattığı belirtilmiştir.⁷⁶ Ayrıca TBMM tarafından 2005 yılında yayımlanan bildiri de iki ülkenin ilişkilerinin normalleşme sürecinde ortak tarih komisyonlarının kurularak tehcir meselesinin araştırılmasının önemine dikkat çekildi. Ermenistan'ın Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri kurabilmesi için bu teklifi reddetmemesi gerektiği vurgulandı.⁷⁷ Türkiye'nin bu girişimlerine rağmen Ermenistan tarafından olumlu cevap gelmemesi ilişkilerin normalleşmesi ihtimalini düşürmektedir. Yine Türkiye tarafından cumhurbaşkanlığı düzeyinde Ermenistan'a gerçekleştirilen ziyaretle iyimser bir hava yaratılmış, ancak Ermenistan tarafından karşı bir adım atılmamıştır.⁷⁸

Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokollerle iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi açısından hem bölgede hem de AB, ABD gibi uluslararası aktörler nezdinde olumlu beklentiler yaratmıştı. Ancak yaşanan gelişmeler göstermektedir ki bu sürecin tamamlanması birçok faktöre bağlıdır.

SONUÇ

Sovyetlerin çöküşü, bulunduğu coğrafi konum hem de yeni kurulan devletlerle olan tarihi bağları nedeniyle Türkiye'nin stratejik önemini arttırmıştır. Bu çöküş aynı zamanda Rusya dahil bölgedeki birçok ülkeye sorunlar da getirmiştir. Türkiye açısından en önemli problemler arasında Yukarı Karabağ sorunu ve Ermenistan ile olan ilişkiler yer almaktadır. Yaşanan süreç göstermektedir ki 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkan yeni durumda Türkiye önemli bir bölgesel aktör konumundadır. Bu açıdan Türkiye'nin bölgedeki rolünü etkileyen durumların başında Ermenistan ile yaşanan sorunlar yer almaktadır. Ermenistan ile yaşanan tarihi sorunlara bir de Yukarı Karabağ Sorunu eklenmiştir. Yukarı Karabağ, Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerini etkilediği gibi Hazar çevresindeki zengin enerji kaynaklarının uluslararası pazara ulaştırılmasını da etkilemektedir. Bu açıdan Yukarı Karabağ sorunu AB, ABD ve Rusya'nın politikaları açısından önem arz ettiği gibi dolaylı da olsa Türkiye'nin bu ülkelerle ve uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerini de etkilemektedir. Bundan dolayı Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkilerinin normalleştirilmesi yolunda atılan adımlar uluslararası camiada takip edilmektedir. Son dönemde yaşanan gelişmelere rağmen Yukarı Karabağ sorunu çözülmediği sürece iki ülkenin ilişkilerinin normalleşmesi mümkün görünmemektedir. Aksine bir durumda ise Türkiye-Azerbaycan ilişkileri olumsuz etkilenecektir. Azerbaycan ise hem tarihi bağlar hem de sahip olduğu zengin kaynaklar açısından Türkiye için önemli bir ülkedir. Azerbaycan'daki Ermeni işgalinin sona ermesinin hem Türkiye hem de Ermenistan açısından olumlu sonuçları olacaktır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nda görüldüğü gibi Yukarı Karabağ sorunu doğal zenginliklere sahip olmayan Ermenistan'ın bölgedeki fırsatlardan istifade etmesini de engellemektedir. Bu nedenle sorun çözülmeden Türkiye'nin Ermenistan'ın lehine atacağı bir adım Ermenistan'ın elini güçlendireceği gibi Türkiye'nin bölgedeki konumunu olumsuz etkileyecektir.

⁷⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, www.tbmm.gov.tr, (07.07.2010)

⁷⁷ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-buyuk-millet-meclisi-tarafindan-yayimlanan-bildiri.tr.mfa>, (13.04.2005).

⁷⁸ C. Yavuz, "Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan Ziyareti Ermeni Lobisinin Zaferi mi?", www.turksam.org, 04.09.2011.

KAYNAKÇA

- ALPARGU, M. “Güvenlik Boyutunda Türkiye Azerbaycan İlişkileri” **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 3, Ankara 2004.
- ABDULLAYEV, C., “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynakların İşletilmesi Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 48, Sayı 4, Ankara 1999.
- ABDULLAYEV, C., “Azerbaycan’da Anayasallaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.
- ASLANLI, A., “Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.
- BATUR, N., “Muttalibov İstifa Etti”, **Milliyet**, 07.03 1992.
- BATUR, N., “Karabağ’da Ermeni Stratejisi”, **Milliyet**, 11.05.1992.
- BAŞLAMİŞ, C. , “Karabağ Temel Sorun”, **Milliyet**, 30.01.1990.
- BAŞLAMİŞ C., “Bakü’den İmdat Çağrısı”, **Milliyet**, 10.05. 1992.
- BAŞLAMİŞ, C. , “Karabağ Sorununa Çözüm Sinyali”, **Milliyet**, 20. 05. 2005.
- BATUR, N., “Karabağ’da Ermeni Stratejisi”, **Milliyet**, 11.05. 1992.
- BAYKARA, H., “Kafkasya’da Ermenilerin Durumu ve Ermenistan’a Sessizce İlhak Edilen Azerbaycan Toprakları”, **Türk Kültürü**, Sayı 84, Ankara 1969.
- CAFEROĞLU, A., “Sovyet İdaresindeki Esir Milletler”, **Türk Kültürü**, Sayı 21, Ankara 1964.
- CAFERSOY, N, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Asam Yay., Ankara 2001.
- CAFERSOY, N., “Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, C.7, S.1, Ankara 2001.
- CAFERSOY, N., “Azerbaycan’da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı”, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=5&yazi=1157>, 18 Ocak 2007.
- DUGİN, A., **Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım**, Çev.: Vügar İmanov, Küre Yay., İstanbul 2003.
- ERGAN, U., “Erivan’dan İlk Sürpriz Çekilme İşareti”, **Hürriyet**, 12.05.2005.
- GASIMOV, M., “Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Türkler**, Cilt 19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- GÖMEÇ, S., **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 1999.
- HASANLI, C., **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1998.
- HENZE, P. B. “ Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar”, S. Ender Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988
- HÜSEYİNLİ, G., “Azerbaycan’da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.
- İŞYAR, Ö. G., **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, Bursa 2004.
- KANBOLAT, H., “20 Ocak Olayları: Azerbaycan’ın Bağımsızlık Mücadelesinde Son Kilometre Taşı” <http://www.asam.org.tr/tr/y Yazdir.asp?ID=1374&kat1=&kat2=2>, (23 Ocak 2007).
- KANTARCI, Ş., “Amerikalı Bir Uzmanın Gözüyle Türkiye Ermenistan İlişkileri” <http://www.turksam.org.tr>, (22.03.2005).
- KİLİ, S., “Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye” **Cumhuriyet**, 01.03.1990.
- KURAT, A.N., **Rusya Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999.

- MATUSZEWSKI, D. C. “İmparatorluklar, Uluslar, Sınırlar”, Ed.: S. Ender Wimbush, **Sovyet Müslümanları**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988.
- NESİBLİ, N., “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 7, Sayı 1, Ankara 2001.
- OK, N., “Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 62, İstanbul 1992.
- PANFİLOVA, V., “Erivan Müttefiksiz Kaldı”, **Radikal**, 12.02.2005.
- SARAY, M., “Azeri Türkleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 29, İstanbul 1984.
- SARINAY Y. vd., **Osmanlı Belgelerinde Karabağ**, Başbakanlık Arşivi Yay., İstanbul 2009.
- SEFEROV, R. “Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 17, Konya 2005.
- Serdari-Niyâ, S. “Karabağ ez Sâl-ı 1923 tâ 1988”, **Varlık**, www.varliq.com, (ET:22.12.2010).
- SHAFFER, B., **Sınırlar ve Kardeşler**, Çevr.: Ali Gara, Vüsal Kerimov, Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2008.
- SOYSAL, M. “Azerbaycan’ın 70 Yıllık Dramı” **Türkiye Gazetesi**, 24 Ocak 1990.
- TAŞKIRAN, C., “Karabağ’da Son Durum”, **Yeni Türkiye**, C. 3, S. 16, Ankara, 1997.
- TEBRİZLİ, M.N., **Azerbaycan Davası**, Türk Kültür Ocağı Yay., İstanbul 1946.
- TEZEL, İ. Y., “Azerbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimlerinde Yarış Hızlanıyor” **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı 347, Ankara 2003.
- WIMBUSH, S. E., **Sovyet Müslümanları**, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yay., Ankara 1988.
- YALÇIN, A., “Türk Halklarında Milli Uyanış”, **Avrasya Etüdüleri**, Cilt 1, Sayı 4, Ankara 1995.
- YALÇINKAYA, A., **Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler**, Lalezar Yay., Ankara 2006.
- YAVUZ, C. , “Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan Ziyareti Ermeni Lobisinin Zaferi mi?”, **www.turksam.org**, (04.09.2011).
- YINANÇ, B. “Nahçıvan’a Ermeni Saldırısı”, **Milliyet**, 08.05 1992.
- ZİNİN, Y. N. – Maleshenko, A.V., “Azerbaijan”, **Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union**, Florida 1994.

GAZETE VE İNTERNET HABERLERİ

- “Azerbaycan Can Derdinde” **Tercüman**, 06.01.1990.
- “Azerbaycan’da Halk İktidarı” **Tercüman**, 13.01. 1990.
- “Bakü’de Binlerce Ölü” **Türkiye**, 21.01.1990.
- “Bakü’de Halk Rus Askerleri İle Çarpışıyor” **Türkiye**, 20.01. 1990.
- “Barış Görüşmesine Ermeni Darbesi” **Tercüman**, 05.02.1990.
- “Barışa Yeni Adım” **Tercüman**, 01.02.1990.
- “Biz İlerlemeye Hazırız”, **Milliyet**, 17.09.2010.
- “Cevanlarımızı Tanklar Ezdi” **Tercüman**, 23.01. 1990
- “Cevanlarımızı Tanklar Ezdi”, **Tercüman**, 23.01.1990.
- “Ermeniler Agdam’a Saldırdı” **Milliyet**, 09.03.1992.
- “Ermenistan Protokollerin Onay Sürecini Dondurdu”; **Milliyet**, 22.04.2010.
- “Ermenistan Sınırının Açılması Söz konusu Değil”, **Milliyet**, 17.07.2010.
- “Gorbaçov Kimseyi Memnun Edemedi” **Tercüman**, 07.02.1990.

Turkish Studies

- “Karabağ Azerbaycan’ındır” **Tercüman**, 21.02.1990.
- “Karabağ Hazırlığı Yok”, **Milliyet**, 05 .03.1992 .
- “Karabağ Sorunu Uluslararası Platformda”, **Milliyet**, .11.05.1992.
- “Karabağ’da Sorun Çözülmezse Adım Atmayız”, **Zaman**, 10.04.2009.
- “Kızıl Ordu Bakü’de Kan Döküyor” **Tercüman**, 20.01.1990.
- “Kızıl Ordu’ya Vur Emri Verildi” **Tercüman**, 19.01.1990.
- “On Binlerce Azeri Bakü’ye Kaçıyor”, **Milliyet**, 05.03. 1992.
- “Rus Tankları Nahçıvan’da” **Tercüman**, 29.01.1990.
- “Şehitleri Hazar’a atıyorlar” **Tercüman**, 24.01.1990;
- “Yukarı Karabağ Sorunu Çözülmeden Türk-Ermeni İlişkileri Düzelmeyecek”, **Milliyet**, 20.07.2010.
- Milliyet Gazetesi**, 22 Kasım 2009.
- Sabah Gazetesi**, 20.10.1994.
- Zaman Gazetesi**, 5 Haziran 2008.
- Zaman Gazetesi**, 11 Haziran 2007.
- Zaman Gazetesi**, 11.12. 2006.
- “1990: Gorbachev Explains Crackdown in Azerbaijan” <http://news.bbc.co.uk>, (04.01.2007)/
- “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Səlahiyyətlərini Həyata Keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin Bəyanatı” <http://www.yeniazərbaycan.com>, (25.06.2007).
- “Ərazi Bütövlüyümüz Pozula Bilməz Qarabağa Müstəqillik Verilməyəcək”, <http://www.zaman.az>, (22.06.2007).
- “Armenia Says Nagorny Karabakh 'Separate' from Turkey Relations” <http://en.rian.ru/>, (22.05.2009). “Ermənistan Türkiyə ilə İmzalanmış Protokolların Ratifikasiyası Prosesini Dayandırır”, <http://az.apa.az>, (22.04. 2010). **Resmi Açıqlama ve Raporlar**
- Armenia Highlights, www.gov.am/file, (19-24.04.2010).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, www.tbmm.gov.tr, (07.07.2010)
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı, www.tbmm.gov.tr, (01.11.2007).
- Türkiye Cumhuriyeti İle Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, www.mfa.gov.tr, (10.10.2009).
- “Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hakkında”, <http://www.mfa.gov.tr>/(14-18.01.2010).
- Republic of Armenia National Security Strategy, <http://www.mil.am/eng/?page=49>, (07.02. 2007).
- <http://www.mfa.gov.tr/sorular.tr.mfa>, (20.05.2010).
- www.mfa.gov.tr, Dışişleri Bakanlığı, (11.10.2009).
- <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-buyuk-millet-meclisi-terafindan-yayimlanan-bildiri.tr.mfa>, (13.04.2005).
- http://www.mfa.gov.tr/no_-106_-20-mayis-2010_-yukari-karabag_da-23-mayis-tarihinde-duzenlenecek-sozde-parlamento-secimleri-hk_.tr.mfa, (20.05.2010).
- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, mfa.gov.az, (ET: 15.09.2010)
- Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, www.osce.org, AGİT, (ET:14.01.2011).